

ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ

XIII – ПАЧАТАК XX ст.

УДК 811.161.3

Для сучаснага мовазнаўства неаспрэчны факт – існаванне лексікаграфіі як самастойнай галіны лінгвістычных ведаў, якая вызначаецца наяўнасцю асаблівых тэхналогій, метадык, метадаў апрацоўкі моўнага матэрыялу, г. зн. валодае ўласнай метадалогіяй.

Выразна метадалагічны характар носіць пытанне пра перыядызацыю гісторыі развіцця лексікаграфіі. Яго значэнне выходзіць далёка за межы “зручнасці” даследавання, якая мае вузкая ўтылітарную скіраванасць і абумоўліваецца суб’ектыўнымі мэтамі і абставінамі.

Навуковы падыход не толькі патрабуе аналізу прынцыпаў апісання моўных фактаў у сучасным мовазнаўстве, але і прадугледжвае вывучэнне самога працэсу іх гістарычнага станаўлення. Таму несупярэчлівая перыядызацыя гісторыі айнаўнага лексікаграфіі павінна мець аб’ектыўны характар, адлюстроўваць логіку яе развіцця і тым самым вызначаць арыенціры, акрэсліваць вектары даследавання на перспектыву.

Найважнейшае значэнне пры стварэнні гісторыі развіцця любой навукі маюць крытэрыі, пакладзеныя ў аснову перыядызацыі.

З праекцыяй на тэорыю і практыку беларускай лексікаграфіі ролю такіх крытэрыяў, на наш погляд, могуць выконваць наступныя прынцыпы:

прынцып рэфлексійнасці – адлюстраванне моўных адзінак у слоўніку з улічэннем індывідуальнага навуковага стылю мыслення лексікаграфа;

прынцып сістэмнасці – задача мовы ў слоўніку ў выглядзе сістэмнай структуры;

прынцып шматаспектнасці – увасабленне ў лексікаграфіі рознакіраваных звестак пра мову;

прынцып парадыгматычнасці – паказ фактаў мовы ў адзінстве розных іх рэалізацый;

прынцып дыскурсіўнасці – лінгвістычнае апісанне моўных адзінак з улікам іх функцыянавання ў маўленчай прасторы;

прынцып тэхналагічнасці – выкарыстанне сістэм і спосабаў аўтаматызаванай апрацоўкі і ўпарадкавання моўнага матэрыялу [5, с. 42 – 43].

У агульным працэсе станаўлення метадаў і прыёмаў лексікаграфічнага апісання беларускай мовы можна вылучыць наступныя перыяды:

- 1) XIII – XVIII стст.;
- 2) XIX – пачатак XX ст.;
- 3) 1920-я гг.;
- 4) 1930-я гг.;
- 5) канец 1940-х – 1980-я гг.;
- 6) 1990-я гг. – наш час.

Характэрныя асаблівасці перыядаў адлюстраваны ў табліцы (*max* – уласціва ў значнай ступені, *min* – уласціва ў некалькай ступені, “–” – не ўласціва).

Табліца.

Характэрныя асаблівасці	рэфлексійнасць	сістэмнасць	шматаспектнасць	парадыгматычнасць	дыскурсіўнасць	тэхналагічнасць
Перыяд						
XIII – XVIII стст.	max	–	–	–	–	–
XIX – пачатак XX ст.	max	min	min	–	–	–
1920-я гг.	max	max	min	–	min	–
1930-я гг.	min	min	min	–	min	–
канец 1940-х – 1980-я гг.	max	max	max	max	max	min
1990-я – наш час	max	max	max	max	max	max

Названыя перыяды неаднародныя з пункту гледжання зацікаўленасці дзяржавы і грамадства ў выніках працэсу ўпарадкавання лексікі.

XIII – XVIII СТАГОДДЗІ

Характэрныя асаблівасці:

- лексікаграфія як асобная галіна навукі адсутнічае;
- асноўная роля ў стварэнні слоўнікаў належыць канкрэтным асобам;
- мова падаецца не сістэмна – адлюстроўваюцца толькі пэўныя факты (напрыклад, незразумелыя словы);
- лексікаграфічнае апісанне закранае некаторыя аспекты функцыянавання моўных адзінак (напрыклад, паходжанне слова і значэнне);
- фіксуецца канкрэтныя моўныя формы, сувязі паміж рознымі формамі моўнай адзінкі не з’яўляюцца вызначальнымі;
- пры характарыстыцы моўнай адзінкі ўлічваецца яе роля толькі ў пэўным тэксце.

Раннія слоўнікі ўсходніх славян пераважна былі падборкамі іншамоўных і ўстарэлых слоў. Першы такі спіс (з вядомых нам) змяшчаецца ў Наўгародскай кормчай кнізе 1282 г., напісанай

Цыкл матэрыялаў “Тэорыя і гісторыя беларускай лексікаграфіі” Д. Дзятко друкуецца з 2016 г. У №№ 7 – 8 змяшчаны артыкул “Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства: Тэрміны, праблемы, тыпы слоўнікаў”.

для архіепіскапа Клімента. У ім тлумачацца пераважна грэчаскія і старажытнаўрэйскія словы (174 адзінкі), якія сустракаюцца ў Святым Пісанні.

Узнікненне лексікаграфіі на беларускіх землях было падрыхтавана працяглым працэсам развіцця пісьменства і пашырэння кніжнай справы. У гэты перыяд выпрацаваны асобныя элементы будучых слоўнікаў беларускай мовы. Першы вопыт лексікаграфавання – стварэнне глос [10].

Глосы – пераклады і апісальныя тлумачэнні незразумелых царкоўнаславянскіх, візантыйскіх, грэчаскіх і іншых слоў з дапамогай лексічных, граматычных, словаўтваральных сродкаў агульнаўсходнеславянскай мовы.

Асноўныя віды глос:

– эквівалентныя: *кивотъ – скриня, левиафана – кит, тимпан – бубен, торъ – мовца, троскотъ – былие*;

– тлумачальныя: *птица – вработъ* (з класа птушак вылучаецца прадстаўнік атрада вераб’іных, канкрэтызуецца агульнае паняцце “птушка”), *гора – оливетская* (пэўная гара, на якой растуць аліўкавыя дрэвы), *рамнум – осот* (рамнум – від асоту);

– этымалагічныя: *катихисис слово есть греческого языка, сказует же ся на словенскую рѣчь оглашение или гласомъ учение*;

– адсылачныя: *гледі о тыхъ словахъ вышей*.

Глосы маглі размяшчацца на палях рукапісў (маргінальныя) або паміж радкамі (інтэрлінеарныя).

Сістэма гласіравання выкарыстоўваецца ў кнігах Ф. Скарыны, “Евангеллі” В. Цяпінскага, “Катэхізісе” С. Буднага, а таксама ў іншых помніках старабеларускага пісьменства [7, с. 82 – 95].

Працяглая практыка гласіравання спрыяла выпрацоўцы прыёмаў тэкставай семантызацыі (тлумачэння) лексікі пісьмовых помнікаў. З цягам часу сфарміраваўся **гласаграфія**: глосы пачалі змяшчаць у асобныя слоўнікі (**гласарыі**) і падаваць у канцы кнігі.

Пазней лексіка і фразеалогія старабеларускай мовы апісваліся шляхам складання перакладных і аднамоўных слоўнікаў. Узніклі так званыя **азбукоўнікі** – першыя ўласна лексікаграфічныя працы, якія складаліся з азбукі са складамі і пропісямі, сціслых граматычных, гістарычных і рэлігійна-павучальных звестак.

Азбукоўнікі прызначаліся галоўным чынам для тлумачэння незразумелай лексікі ў тэкстах Святога Пісання і для навучання грамаце. Словы падаваліся па алфавіце, указвалася іх паходжанне, пераклад і тлумачэнне. Многія слоўніковыя артыкулы ўтрымлівалі інфармацыю па гісторыі, прыродазнаўстве, касмаграфіі. У азбукоўніках сумяшчаліся задачы будучых тлумачальных, арфаграфічных, этымалагічных, эн-

цыклапедычных слоўнікаў, а таксама слоўнікаў іншамоўнай лексікі.

Найбольш важнымі лексікаграфічнымі працамі гэтага перыяду сталі наступныя.

“Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто” (Вільня, 1586; 908 сл. арт.) – адна з першых спроб стварэння тлумачальна-перакладнога слоўніка. Ён павінен быў спрасціць перапісчыкам карыстанне “святымі кнігамі”. У слоўніку спалучаны алфавітнае і гнездавое размяшчэнне слоў. У рэестр увайшлі царкоўнаславянскія, агульнаўсходнеславянскія словы, запазычаныя з грэчаскай, лацінскай і іншых моў, якія апісваліся з дапамогай старабеларускай мовы.

“Лексис сиречь реченія въкратъце събранны и из словенскаго языка на просты рускій діалектъ истолкованы Л. З.” Лаўрэнція Зізанія (Вільня, 1596; 1061 сл. арт.) – першы друкаваны старабеларускі слоўнік, у якім царкоўнаславянскія словы тлумачацца сродкамі “простай мовы” (падборам аднаго ці некалькіх беларускіх адпаведнікаў або шляхам апісання) [2, с. 33]. Рэестр “Лексиса...” арганізаваны па дыферэнцыйным прынцыпе: падаюцца толькі тыя словы, якія па форме або значэнні адносяцца ад усходнеславянскіх. У некаторых слоўніковых артыкулах пасля тлумачэння слова прыводзяцца царкоўнаславянскія кантэксты і фразеалагічныя спалучэнні з загалоўчым словам. Лаўрэнцій Зізаній першым з усходніх славян выкарыстаў большасць вядомых сёння прыёмаў укладання слоўніка.

“Лексіконъ славеноросскій и именъ тълкованіе” Памвы Бярынды (Кіеў, 1627; 2-е выд. Куцейна, 1653; 6982 сл. арт.) – адзін з найбольш аб’ёмных старабеларускіх слоўнікаў. Крыніцай інфармацыі для яго паслужылі даступныя на той час лексікаграфічныя выданні (напр., “Лексис...” Л. Зізанія), кнігі Максіма Грэка, візантыйскага аўтара XV – XVI стст. Мануіла Рытара, глосы з выданняў Ф. Скарыны, усходнеславянскія азбукоўнікі і інш. “Лексіконъ...” сумяшчае рысы тлумачальнага, энцыклапедычнага і этымалагічнага слоўнікаў. У ім дзве часткі (царкоўнаславянская і ўкраінска-беларуская), перакладны слоўнік іншамоўных слоў, агульных назваў і ўласных імён, што сустракаліся ў тагачаснай літаратуры. Рэестравыя словы перакладаюцца адным або двума адпаведнікамі, пасля загалоўчанага слова часам падаецца тлумачэнне (нярэдка энцыклапедычнага характару): *красота – оздоба; лествица – драбина; агница – овечка, овца; лето – время, рокъ, год, годище*. Упершыню ўведзены граматычныя, семантычныя і акцэнталагічныя паметы [6; 11, с. 10 – 11].

“Сіноніма славенаросская” – тлумачальна-перакладны слоўнік XVII ст. (каля 5 тыс. сл. арт.). У рэестравай частцы пераважае ста-

рабеларуская лексіка, адрозная ад старарускай па значэнні, асаблівасцях словаўтварэння, граматычных або фанетычных характарыстыках: *безъ заганы – непорочный; вага – мерило, превесь, весъ; веселля – бракъ; волокы – поля, ланы, резны, лазы; гукъ – звукъ, кличъ, плищ, вопль, молва; жебракъ – нищий; журба – печаль, скорбь*. Загалоначныя словы падаюцца ў алфавітным парадку, сустракаюцца выпадкі алфавітна-гнездавога размяшчэння. Слоўнік засведчыў, што старабеларуская мова ў XVI – XVII стст. была сфарміраванай сістэмай са сваёй спецыфікай у галіне фаналогіі, лексікі, граматыкі.

Іншыя слоўнікі гэтага перыяду: “Лексікон” Сымона Буднага (паміж 1560 – 1593 гг.); рукапісны слоўнік, змешчаны ў “Ізмагддзе” Івана Праскуры (1593); “Лексеконъ вкратцѣ albo рѣчникъ выборных речей к словенщизнѣ закрытыхъ” (1660); рукапісны беларуска-лацінска-польскі слоўнік, які стаў крыніцай для маскоўскага “Лексикона треязычного...” Ф. Палікарпава-Арлова (1704); польска-лацінска-грэчаскі слоўнік Г. Кнапскага (1621); шматмоўныя “Номенкляторы (лексиконы)” І. Капіевіча (1700); “Лексікон” невядомага аўтара (1722) і інш.

З канца XVII ст. развіццё айчыннай лексікаграфіі фактычна спынілася ў выніку інтэнсіўнай паланізацыі беларускіх зямель і далейшай ідэалізацыі.

Працяг будзе.

Спіс літаратуры

1. Научно-исследовательский отдел рукописей Библиотеки Российской академии наук. – С. 43. Оп. 4. Ед. хран. 236.

2. Губкіна, А. В. Лексікалогія і лексікаграфія беларускай мовы XX ст. : сацыялінгвістычны аспект / А. В. Губкіна. – Мінск : БДУ, 2012. – 143 с.

3. Гуліцкі, М. Ф. Гісторыя беларускай перакладной лексікаграфіі / М. Ф. Гуліцкі // Беларуская мова : міжведамасны зборнік. – Мінск : БДУ, 1983. – Вып. 11. – С. 91 – 100.

4. Гуліцкі, М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.) / М. Ф. Гуліцкі. – Мінск : Выш. шк., 1978. – 119 с.

5. Дзятко, Д. В. Перыядызацыя гісторыі і перспектывы развіцця беларускай лексікаграфіі / Д. В. Дзятко // Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце : матэрыялы II Рэсп. навук.-практ. канф. (Віцебск, 19 – 20 ліст. 2015 г.) ; ВДУ – Віцебск, 2015. – С. 42 – 45.

6. Памецька, Н. К. Старажытная беларуская лексікаграфія / Н. К. Памецька // Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium : сб. научных трудов по лексикографии. – Гродно : ГрГУ, 2002. – С. 119 – 121.

7. Суднік, М. Р. Гісторыя ўзнікнення і этапы развіцця беларускай лексікаграфіі старажытнай пары / М. Р. Суднік // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. – Мінск, 1957. – Вып. IV. – С. 62 – 122.

8. Шакун, Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л. М. Шакун. – Мінск : Універсітэцкае, 1995. – 271 с.

9. Шахоўская, С. У. Іван Насовіч : збіральнік народнага слова / С. У. Шахоўская. – Мінск : Харвест, 2014 с.

10. Шчэрбін, В. К. Ад пісьменніцкіх глос – да поўных слоўнікаў мовы пісьменніка / В. Шчэрбін // Роднае слова. – 2003. – № 11. – С. 16 – 21.

11. Шчэрбін, В. К. Гісторыя беларускай лексікаграфіі / В. К. Шчэрбін. – Мінск : МДЛУ, 1994. – 38 с.

12. Шчэрбін, В. К. Белорусская лексикографическая традиция : история и современность / В. К. Шчэрбін // Славянская лексикография. Международная коллективная монография. – М. : Азбуковник, 2013. – С. 21 – 61.

13. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. Rankraščių skyrius. – F. 21. Vnt. 930.

Дзмітрый ДЗЯТКО,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.